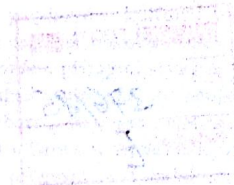

STÁTNÍ
PÉDAGOGICKÉ
NAKLADATELSTVÍ
PRAHA

ZÁKLADY SLAVISTIKY

Jan Petr

STÁTNÍ
PÉDAGOGICKÉ
NAKLADATELSTVÍ
PRAHA

STAVISTIKY ZÁKLADY

STAVISTIKY
ZÁKLADY
JAN PETR

PEDAGOGICKÁ FAKULTA, BRNO	
Číslo:	376/85
Katedra:	E

Recenzovali: doc. dr. Radoslav Večerka, CSc.,
prof. dr. Rudolf Zimek, DrSc.
Schválilo ministerstvo školství ČSR dne 24. 5. 1982, č. j. 16 164/82-31,
jako vysokoškolskou učebnici. 1. vydání
© Jan Petr 1984

ÚVOD

Slavistika jako vědní obor v novodobém slova smyslu se utváří od posledních desetiletí XVIII. stol. v souvislosti s rozvojem vlastenecky smýšlející maloburžoazie v jednotlivých slovanských zemích, v rámci procesu konstituování novodobých (buržoazních) slovanských národů. Tento společenskoekonomický proces neprobíhal u Slovanů souběžně, ani nevznikaly v současné době samostatné slovanské státy. Slavistika měla od svého vzniku povahu vyhraněně společensky angažované vědy, její zaměření odpovídalo potřebám pokrokové (malo)buržoazie, bojující proti panství feudální třídy o dosažení moci a vytvoření národního politického a hospodářského celku.

Myšlenka o etnické, jazykové a kulturní blízkosti Slovanů má hluboké lidové kořeny, sahající několik století před národní obrození. Byla stále podporována přímými styky slovanského obyvatelstva, téměř legendárními zprávami o nepřemožitelnosti ruské armády a vírou, že osvobození Slovanů z cizí nadvlády v Rakousku, Uhersku, Prusku, Sasku a Turecku uspíší ruský lid. Z těchto základů také vyrostl Kollárův program slovanské kulturní vzájemnosti, který záhy v obměněné podobě nabyl politického rázu a stal se u politicky nesvobodných slovanských národností součástí ideologie, která svým obsahem účinně napomáhala boji o národní práva.

Slavistika v období generace J. Dobrovského, P. J. Šafaříka, A. Chr. Vostokova, P. I. Prejse, I. I. Srezněvského, B. Kopitara a dalších byla pojímána a také pěstována značně široce. Přesahovala rámec filologicky koncipovaného oboru. Zahrnovala také politickou a kulturní historii, etnografii, prehistorii, demografii a zeměpis slovanských zemí. Byla zaměřena na studium různých stránek materiálního, duchovního a společenského života slovanských

II. PŘEHLED SLOVANSKÉHO HLÁSKOSLOVÍ

1. Raně praslovanský vokalismus

Raně psl. vokalismus vychází z ide. dědictví vokálů. Došlo však k splynutí dvou párů vokálů $\bar{a}-\bar{a}$, $\bar{o}-\bar{o}$ v jednu dvojici fonémů $\bar{a}-\bar{a}$. Dnes se již všeobecně uznává, že psl. až do její výrazné nářeční diferenciace neměla krátké ani dlouhé o , to se vyvinulo až na konci psl. z \bar{a} . Svědčí o tom mj. zápisy slovanských apelativ a vlastních jmen v neslovanských textech, např. řec. MJ Arachosa (: *orēchz*), Mastisi (: *mostz*), OJ Dargamēros (: *Dragomirz*), Peiragastos (: *Pirogostz*) aj., v nichž se dokládá důsledně \bar{a} za psl. \bar{a} . Podobně je tomu u slovanských výpůjček do finštiny, které pocházejí z období od VI. stol. n. l., např. *tappara* < *toporz*, *kasukka* < *kožuchz* aj.

Psl. \bar{e} se nelišilo barvou (\bar{e}) od krátkého e , rozdílnou artikulací mělo až \bar{e} v stsl. Jejich fonetická povaha se nyní odborníky popisuje jako široká a nízká směrem k vokálu a , jak to se vši pravděpodobností dokládají sevných. slovanské výpůjčky do finštiny, srov. *määra* < *mēra*, *lääva* < *chlēvz*; *mättua* < *metati*, *pätsi* < *peč!*

Jery se vytvořily teprve koncem psl. období (po VI. stol.), a to z raně psl. krátkých vokálů \bar{i} \bar{u} . Jinak bychom těžko vysvětlili morfologickou alternaci $\bar{i}:\bar{i}$, $\bar{u}:\bar{u}$ u sloves typu *sъbrati:sъbirati*. Výpůjčky ze slovanských jazyků do finštiny jako *akkuna* (: *okno*), *lusikka* (: *ložka*), *risti* (: *krstz*) aj. svědčí o přejímání slovanského $\bar{o} > u$, $\bar{o} > i$. Podobně je tomu u řeckých MJ jako *Gardiki* (: **Gordz* > *Gradz*), *Valtuka* (: **Boltzko* > *Blatzko*) aj.

Proces delabializace \bar{u} a přechod v psl. y nastal ještě před VI. stol. Je nejspíše starší než monoftongizace diftongů $ay > \bar{u}$, $ey > \bar{u}$ (pod. jako *aj*, *ej*), která se měla uskutečnit v V. nebo VI. stol. Někteří jazykovědci soudí, že také po delabializaci si ještě tato hláska (y) zachovávala fonetickou blízkost k \bar{u} , byla zadní, vysoká,

avšak nelabializovaná, srov. výpůjčky z román. dialektů jako *Trogir* < *Tragurium* aj. Někdy se srovnává (Z. Stieber) s vokálem ω v karpatských ukr. dialektech (*roba*, *son*, *dam*). Soudí se, že raný psl. vokalický systém byl tento:

\bar{i}	\bar{u}	\bar{i}	\bar{u}
\bar{e}	\bar{u}	\bar{o}	\bar{a}

Rozštěpení ide. sonantů $r l m n$ na tvrdou (*ur ul um un*) a měkkou (*ir il im in*) řadu nevyvolalo vznik nových samohláskových fonémů, jen zvýšilo frekvenci vokálů i u v jazyce. O dvojhláskách $\bar{aj}-\bar{aj}$, $\bar{aj}-\bar{aj}$, $\bar{ej}-\bar{ej}$, $\bar{ey}-\bar{ey}$ je třeba uvést, že jejich dlouhé členy se zkrátily a ztotožnily s původními krátkými. Tentýž proces zkracování proběhl v diftongických spojeních $\bar{ar}-\bar{ar}$, $\bar{er}-\bar{er}$, $\bar{al}-\bar{al}$, $\bar{el}-\bar{el}$.

2. Změny raně praslovanského vokalického systému

2.1. Zákon otevřených slabik

Rozhodující význam pro přestavbu slovanské slabiky a v důsledku toho také morfologie mělo působení zákona otevřených slabik, podle něhož byly odstraněny slabiky zavřené (tj. zakončené na souhlásku) a rozšířeny téměř bezvýjimečně slabiky otevřené (konsonant + vokál). S ohledem na některé jevy jako hiát a protéza, na typ slabik s jedním vokálem (který ovšem nebyl charakteristický pro slovanskou slabiku) se často mluví o tendenci k zobecnění typu slabiky o stoupavé zvučnosti (sonoritě) a vychází se z toho, že samohláska je zvučnější než souhláska (N. van Wijk). Působení této tendence bylo ovšem omezeno do doby, než došlo k zániku jerů v poloze slabé, kdy se ve slovanských jazycích začaly vyskytovat v širokém měřítku slabiky zakončené souhláskou.

K jevům, které byly podmíněny tendencí k zobecnění typu slabiky o stoupavé zvučnosti, zahrnujeme tyto: 1) zánik souhlásek na konci slova, 2) přesun hranice slabiky uvnitř slova, 3) metateze likvid a vznik východoslovanského plnohlasí, 4) vznik nosových samohlásek, 5) další vývoj nosovek a slabikotvorných likvid, 6) monoftongizace klesavých diftongů a 7) jevy protetické a hiátové.

2.1.1. Zánik souhlásek na konci slova byl proveden bezvýjimečně.

Pokud jde o předložky a předpony *iz-* (*is-*), *bez-* (*bes-*), *ot-* (*od-*), *raz-* (*ras-*), *ob-*, *vъz-* (*vъs-*), v nichž se objevuje ve stsl. jer na konci až sekundárně, a to vyrovnáním k předložkám a předponám *podъ*, *prědъ*, *kъ*, *sъ*, *vъ*, chápaly se jako zvuková součást následujícího slova. Na konci slova nejčastěji zanikly souhlásky *s t d*, jimiž končily flexivní koncovky nom. sg. m. o-kmenů (psl. **vъlkъ* < ide. **-o-s*), gen. sg. m. o-kmenů (psl. **vъlka* < ide. *-ōt* < **-o-at*), 2. a 3. sg. asigm. aoristu (stsl. *reče*, srov. řec. *eferes*, stind. *ábharas*; stsl. *reče*, srov. řec. *efere*, stind. *ábharat*), 2. a 3. sg. a 3. pl. imperf. atd. V instr. pl. u-kmenů zaniká koncové *s* (stsl. *synъmi* < **-umis*, srov. lit. *sūnu-mis*), koncové *r* odpadlo ve slovech *mati*, **dъkti* (srov. lat. *māter*, řec. *thygaiēr*), *-m*, *-n* v akuz. sg. m. o-kmenů (psl. **vъlkъ* < **-o-m*, srov. řec. *lykon*) atd.

2.1.2. Zavřené slabiky na šumové souhlásky uprostřed slova byly odstraňovány přesunutím hranice slabiky před souhlásku a tím se dostaly obě souhlásky na začátek jedné slabiky (*ples-ti* > *ple-sti*). Často přitom docházelo k asimilaci, disimilaci nebo zjednodušení souhláskové skupiny, např. *-ss-* > *-s-* (stsl. 1. sg. aor. *něsъ* < **něssom*), *-tt-* > *-st-* (**pletti* > *plesti*), *-dt-* *-tt-* > *-st-* (**vedti* > **veti* > *vesti*), *-bt-* > *-t-* (stsl. *greši* < **grebti*, *grebo*), *-pt-* *-tt-* > *-t-* (stsl. *teši* < **tepti*, *tepo*) atd. Zachovávala se však skupina spiranta + l (stsl. *slava*, *slovo* aj.). Sem také zařazujeme případy řec. výpůjček jako stsl. *psalъmъ* < řec. *psalmos*, *olъtarъ* < lat. *altare*, v nichž se otevřenosti slabiky dosáhlo vložením nepůvodního jeru.

2.1.3. Metateze likvid

a vznik východoslovanského plnohlási

U diftongů *TorT* (*TarT*), *TolT* (*TalT*), *TerT*, *TelT*, které končily na plynou souhlásku, se odstraňovala zavřenost slabiky metatezí likvidy (*TroT*...) nebo vsouváním samohlásky za likvidu (*ToroT* > *ToroT*...), čímž vznikly dvě otevřené slabiky. Tento jev se nazývá východoslovanské plnohlási, rus. polnoglasije. Dochází ke změně tónu samohlásky, jak dokládají jižní slovan. jazyky, čes. a slov. (*ō* > *a*, *ē* > *ě*). Pokud diftongy *orT-*, *olT-* (pro spojení *erT-*, *elT-* nemáme příklady) stály na začátku slova, zavřenost

počáteční slabiky se řešila přesmykem likvidy a vokálu (*roT-*, *loT-*). V obou uvedených případech došlo v jednotlivých slovanských jazycích k nejednotnému vývoji, jak názorně ukazuje tento srovnávací materiál:

TorT psl. **gordъ* (:lit. *gardas* ‚ohrazené místo v chlévě‘)

TraT stsl. *gradъ*, bulh. *grad*, mak. *grad*, srch. *grad*, slin. *grad*, čes. *hrad*, slov. *hrad*

TroT pol. *gród*, hluž. *hród*, dluž. *grođ*

TarT polab. *gard*, pol. MJ *Star(o)gard*, *Nowgard*

ToroT rus. *gorod*, ukr. *horod*, brus. *horod*
Pod. **korva* ‚kráva‘, **vorna* ‚vrána‘, **morzъ* ‚mráz‘, **storna* ‚strana‘

TolT psl. **golva* (:lit. *galva* ‚hlava‘)

TlaT stsl. *glava*, bulh. *glava*, mak. *glava*, srch. *glava*, slin. *glava*, čes. *hlava*, slov. *hlava*

TloT pol. *głowa*, hluž. *hlowa*, dluž. *glowa*

TlāT polab. *glāv*

ToloT rus. *golova*, ukr. *holova*, brus. *halava*

Pod. **bolto* ‚bláto‘, **zolto* ‚zlató‘, **poltno* ‚plátno‘, **moldъ* ‚mladý‘, **volъ* ‚vlas‘

TerT psl. **dervo* (:lit. *derva* ‚smolný strom, smůla‘)

TrēT stsl. *drěvo*, bulh. *brjag*, *breme*, srch. *drevo*, *drjivo*, slin. *drevo*, čes. *dřevo*, slov. *drevo*

TrēT pol. *drzewo*, hluž. *drjewo*, dluž. *drjewo*

TriT polab. *drivenā* ‚dřevěný‘, srov. *brig* ‚břeh‘

TereT rus. *derevo*, ukr. *derevo*, (brus. *dreva*)
Pod. **bergъ* ‚břeh‘, **berme* ‚břímě‘, **verteno* ‚vřetenó‘, **berza* ‚bříza‘

TelT psl. **melko* (:lit. *malkas* ‚doušek‘)

TlētT stsl. *mlěko*, bulh. *mljako*, mak. *mleko*, srch. *mleko*, *mljeko*, slin. *mleko*, čes. *mléko*, slov. *mléko*

TleT pol. *mleko*, hluž. *mloko*, dluž. *mloko*

TlāT polab. *mlāk*

ToloT rus. *moloko*, ukr. *moloko*, brus. *malako*
Pod. **želbъ* 'žlab', **velkq* 'vleku', **melti* 'mlít', **želsti*
'platit'

Obvykle se datuje metateze likvid na přelom VIII.—IX. stol. na základě apelativa **korl-*, vzniklého z OJ Karla Velikého, které v jednotlivých slovanských jazycích dalo formy s provedenou metatezí, srov. čes. *král*, pol. *król*, rus. *korol*, srch. *kralj* aj. Slované je nejspíše přejali po porážce Avarů, kdy Karlova říše zahrnovala dnešní území Čech a Moravy, východní svahy Alp a sevzáp. část Jugoslávie. O životnosti metatezy na slovanském jihu ještě v X. stol. svědčí bulh. *pladne* 'poledne', vzniklé z *polъ dne* (tato změna nastala až po zániku slabého jeru; Z. Stieber). Za zmínku ještě zasluhují příklady ze střbulh. památek z XIII. stol. jako *baltina*, *maldičie*, *paltъъ*, *zaltarinъъ*, *chaldovica*, které zanikly cestou vyrovnání k tvarům s *TlaT* (Z. Stieber).

Skupiny *orT-*, *olT-* se vyvíjely odlišným způsobem než *TorT* *TolT*. V záp. a vých. jazycích nedošlo pod cirkumflexovou intonací k dloužení samohlásky (*roT*, *loT*), pod starým akutem se změnilo *o > ô > a* (*raT*, *laT*), v již. jazycích vždy došlo k dloužení (*raT*, *laT*). Př.: čes. *rádlo*, pol. *radło*, rus. *ralo*, stsl. *ralo*, bulh. *ralo*, srch. *ralo*; čes. *rovň*, pol. *równy*, rus. *rovnyj*, stsl. *ravnъъ*, bulh. *raven*, srch. *ravan*; čes. *lakomý*, pol. *lakomy*, rus. *lakomyj*, stsl. *lakomъъ*, bulh. *lakom*, srch. *lakom*; čes. *loket*, pol. *lokiet*, rus. *lokoť*, stsl. *lakъtsъ*, bulh. *lakăt*, srch. *lakat*.

Ve stsl. textech jsou ještě doloženy formy s vkladným jerem za původní skupinou *al-* (< *olT-*) vedle forem s metatezí, př.: *aldъii* 'lod' (:lit. *aldýja*), *alъnii* 'laň' (:lit. *alně*), *alъkati* 'lačněť' (:lit. *alkti*), *alъčъnъ* 'lačný' (:lit. *alkanas*). K nim se ještě řadí rus. *alčnyj* (přešlo do ruš. z esl.) a rodopské bulh. dial. *alne* 'mladý velbloud'.

Středoslovenský dialekt dokládá několik příkladů na střídnicí *raT*, *laT* pod starým cirkumflexem jako *rakyta*, *rastiem*, *ražen*, *laket*, *lani*... (:čes. *rokyta*, *rostu*, *rožeň*, *loket*, *lani*...). Někdy se vykládají jako jugoslavištiny ve stř. slovenštině. Ruské příklady jako *razum*, *rabotat*, *ravnij*... jsou považovány za cerkevismy. Nejsou doloženy

ve spis. ukr. a bruš., protože tyto spis. jazyky se vytvářely v těsné návaznosti na lidová nářečí. Na druhé straně vzbuzují pozornost stsl. zápisy *robota*, *rozvě*, *rozšířiti*, *rozboinikъ*... v Kod. Zogr. aj., *rozga* v Ž Sin., v souč. bulh. *rob* 'otrok' (avšak rus. *rab* z esl.) apod. V odborné literatuře najdeme několik výkladů těchto tvarů, avšak ani jeden se dosud nepovažuje za zcela přesvědčivý.

2.1.4. Vznik nosových samohlásek

Psl. nosovky vznikly a) monoftongizací ide. tautosylabických spojení *en em on om* (*an am*); b) z ide. slabičných *m n*; c) v přejetých slovech *an*, *am* > *o*, *in* > *e*; d) ze slovanských spojení *im un um*, avšak tento výklad není zcela nesporný. Mezičlánkem přitom bylo nejspíše spojení *eN oN* (srov. grafické vyjádření nosovek v hlaholici), které se postupně monoftongizovalo v *e o*. Někteří jazykovědci soudí, že nosovky byly realizací skupin *eN aN* se stálou fonetickou délkou.

Po jejich vzniku se rozšířil psl. vokální systém o dva členy *e o* (podle názoru některých jazykovědců se staly fonémy až po zániku slabých jerů, když mohly stát na konci slov v protikladu ke skupinám *en em an am*...), které s ústními samohláskami *e o* vytvářely protiklad ústní—nosová samohláska (korelace nosovosti) a s nosovkami *o* *o* (v hlaholské variantě stsl.) protiklad přední—zadní artikulace *o—o*, *e—o*. Nosovka *o* je předním korelátem nosovky *o* v postavení po *j* nebo po souhláskách, které vznikly jako výsledek palatalizačních procesů, ovšem za předpokladu, že *j* nebylo samostatným fonémem. Nosovka *o* je zadní nelabializovaný korelát přední nosovky *e*, která je doložena jen v několika hlaholských památkách (např. Kod. Zogr.).

Př.: *e* < *en em*: *peťъ* 'pátý', lit. *penktas*; *měso* 'maso', stprus. *mensā*; nom. sg. n. stsl. *imę* < **en*; stsl. *jaņę* < **ent*.

o < *on om an am*: *zqbъ* 'zub', lit. *žambas*; *peťъ* 'cesta', lat. *pons*, *pontis*; *gqsъ* 'husa', lat. *anser*, lit. *žąsis*; akuz. sg. f. *ženq* < **ān*; l. sg. prez. *nesq* < **ān*.

Soudí se, že ještě v IX. stol. byly v slovanštině nosové samohlásky. Svědčí o tom zápisy jména moravského knížete *Svatopluka* ve formě *Suentopulcus*, *Zuentobald*..., řec. *Sfentoplikos*, nebo jméno

knížete Václava († 935?) v podobě Wenceslaus. Podobných příkladů najdeme ve starých dokumentech několik. K nim přistupují slovanské výpůjčky do maďarštiny z konce X. stol. jako *péntek* < < *peŕekъ*, *galamb* < *golъbъ* atd. Na druhé straně Slované přejímali cizojazyčné skupiny vokál + N jako nosovky, srov. stsl. *sъbota* < < řec. **sambatos*, *koleda* < lat. *calendae*, nebo charv. *MJ Poreč* < < *Parentium*, *Supetar* < *Sanctu(s) Petru(s)* s pravidelnou střídnicí *e* < *ę*, *u* < *ę*.

Pro psl. se předpokládá existence několika dubletních tvarů s nosovkou a bez nosovky jako *gnъsъ* — *gnusъ*, **ŋodja* — *nūdja*, *ŋokъ* — *ŋukъ*, stsl. *ŋoditi* — *nuditi*, *ŋoditi* — *nuditi*, stsl. *pomęnęti* — *pomęnęti*, které se vykládají jako důsledek denasalizace, nasalizace nebo jako důsledek morfologického procesu, uvedením infixu *n* do starého kořene s *ŋ* (Z. Stieber), obdobně jako tomu je v před slovanské alternaci **bhund-* // *bhū-* > stsl. *będę* — *byti*.

Zánik nosovek ve slovanských jazycích (kromě některých bulh. dialektů, slin. dialektů podjanských, pol. a polab.) se datuje na konec X. stol., kdy byly nahrazeny ústními samohláskami. Tak např. ve vých. slov. jazycích nejsou nosovky doloženy již v XI. stol., byly nahrazeny *e* > 'a, *ę* > *u* (počátky tohoto procesu již v Ostromirově evangeliu). Tento stav sledujeme ve všech strus. památkách, dokonce již u Konstantina Porfirogenety v zápisech pojmenování dněperských prahů (X. stol.). Do konce X. stol. také klademe zánik nosovek v slin., jak o tom svědčí Frizinské listy (v nich jen zbytky psaných nosovek), a v srch., kde jsou od nejstarších textů doloženy jen ústní střídnice *e* a *u* za psl. nosovky.

2.1.5. Vývoj nosovek a slabikotvorných likvid

V rámci výkladu o společných baltoslovanských jevech jsme uvedli, že ide. sonanty *r l m n* se v raném období psl. rozštěpily na měkkou a tvrdou řadu. Za skupiny *ŋn* (< *in*) *ŋm* (< *im*) se vyvinula nosovka *ę*, za *ŕm* (< *um*) se vyvinula zadní nosovka *ę* (uváděné příklady nejsou jisté, snad jen *đęti*, srov. lit. *dumti*). Př.: *pamębъ* (< *in*, srov. lit. *at-mintis*); *desębъ* (< *im*, srov. lit. *dešimtas*).

Ve vývoji skupin *ŋl ęl ęr ęl* sledujeme ve slovanských jazycích rozdílný vývoj. Ve stsl. se graficky vyjadřují přesmykem *jeru* za sonant, přičemž tento *jer* nepodléhá případné vokalizaci. Srov. **ŕmęrbъ*, lit. *mirtis* — stsl. *ŕmęrbъ*, *ŕmęrbъ*; **ęrdlo*, lit. *gurklys* — stsl. *ęrdlo*, *ęrdlo*; **ęvlkъ*, lit. *vilkas* — stsl. *ęvlkъ*, *ęvlkъ*; **ęolkъ*, lit. *gulkšętoja* „proslýchá se“ — stsl. *ęolkъ*, *ęolkъ*. Tyto skupiny se dále ve slovanských jazycích vyvíjely tak, že se vytvořily fonetické sonanty (např. čes. *smrt*, *hrdlo*, *vlk*), nebo se vytvořily vkladné samohlásky většinou před sonantem (pol. *śmierć*, *gardło*, *wilk*; rus. *smert*, *serce*, *gorlo*, *volk*, *gol...*), méně často za sonantem (čes. *hluk*, *žluna...*). Ruské střídnice typu *serce*, *gorlo* ukazují, zda šlo o původní skupinu *ŋl* nebo *ęr*. Do tohoto vcelku pravidelného vývoje skupin *ęl ęl* zasáhly v ruštině depalatalizační procesy (srov. rus. *volk*).

2.1.6. Monoftongizace klesavých diftongů

Diftongy *oĭ (ai)* *eĭ ou (au)* *eu* se v tautosylabickém postavení monoftongizovaly ve všech slovanských jazycích, a to tak, že *oĭ (ai)* > *ě*, *eĭ* > *i*, *ou (au)* > *u*, *eu* (> *iü ü*) > 'u u. Poněkud odlišné výsledky tohoto procesu nacházíme uvnitř a na konci slova. Ide. *oĭ ai* uprostřed slova dalo *ě* (psl. *čęna*, srov. lit. *kaina* „čena“; *lęvъ*, srov. lat. *laevus*), na konci slova *ě* (pod cirkumflexem) nebo *i* (pod akutem), např. lok. sg. m. o-kmenů *rabę* < *-oĭ*, nom. pl. *rabi* < *-oĭ*. Ide. *eĭ* > *i* je doloženo v slovech jako *iti* (:lit. *eiti*), *zima* (:lit. *ziema*), v dat., lok. f. ja-kmenů s provedenou přehláskou *ai* > *eĭ* > *i* (*duši*), v lok. sg. a pl. jo-kmenů s provedenou přehláskou *oĭ* > *eĭ* > *i* (*koňi*, *koňichъ*). V případě monoftongizace *ou (au)* > *u* nenacházíme žádné nepravidelnosti (srov. *suchъ* :lit. *sausas*; *turъ* :lit. *tauras*), naproti tomu jisté obtíže ve výkladu působí vývoj diftongu *eu*: srov. *eu* > 'u (př. *l'udęje* :lit. *liaudies*), *eu* > *u* (př. *pluti*, *plovę*, *ploveši*). Někdy se zde počítá s tím, že střídnice *u* není náležitá, že vznikla vyrovnáním k příbuzným mluvnickým tvarům. Po provedení monoftongizace vznikly nové fonémy *u : ů* a tvořily měkkostní korelaci. Takto byl doplněn psl. vokalický systém novou samohláskou, protože staré ide. *u* se změnilo v psl. *ů* > *y*, *ŷ* > *ę*.

2.1.7. Jevy protetické a hiátové

Jde o jevy velmi staré, které se nejspíše utvořily ještě před přechodem vokalicke kvantity v kvalitu. Svědčí o tom totiž vznik protetického a hiátového *v* před *y* τ (ty přece již nebyly labializované) a nepřítomnost závazné protezy před labializovaným *o*. Z níže uvedených příkladů, které ovšem nevyčerpávají celou problematiku, vyplývá, že tyto hlásky byly blízké vzhledem k místu artikulace těm, před nimiž se utvořily. Srov. *je* < *e* (stsl. *jesto*, lat. *est*, stlit. *esti*); *jě* (> *ja*) < *ē* (stsl. *jamb*, *jasi*, lit. *edu*, *jím*, lat. *edō*); *je* < *en* — (stsl. *jetro*, řec. *entera*, 'vnitřnosti'); *jě* < *in* (stsl. *jetí*, lit. *imti*); *je* < *i* (stsl. *igzla* < **jogzla* 'jehla'); *vz* < *u* (*vz* < **ubz*); *vy* < *ū* (stsl. *vydra*, lit. *ūdra*). K těmto starým jevům se přiřadily mladší, popř. sekundární protézy jako *a* - // *ja* - dubletní tvary ve stsl. *agnę* — *jagnę*, *aviti* — *javiti*; *u* // *ju* dubletní tvary ve stsl. *utro* — *jutro*, *uže* — *juže*.

V jednotlivých slovanských jazycích se souhlásková proteze před samohláskami rozvinula v různém rozsahu (zvláště je rozšířena v ukr. a bruš., ve značně omezené míře v bulh.), vytvořily se také nové protetické hlásky (např. *h* v části dlůž. nářečí a ve spisovném jazyce).

Hiát se však zachovával na morfolgickém švu (př. stsl. *prí-ovrěsti*), nebo v cizích slovech přejatých, např. ve stsl. z řecké biblické předlohy (př. *ioanę*, *iordanę*).

2.2. Změna vokalicke kvantity v kvalitu

Významným psl. jevem byl přechod vokalicke kvantity v kvalitu (byl proveden snad až v pozdním psl. období), což se projevilo v těchto změnách: $\bar{i} > i$, $\bar{e} > \acute{e}$ (\bar{a} , \bar{ie}), $\bar{u} > y$, \bar{a} (\bar{o}) > a ; $\bar{i} > \bar{v}$, $\bar{e} > \bar{e}$, $\bar{u} > \bar{y} > \bar{v}$; \bar{a} (\bar{o}) > o .

Poté ztratila vokalicke kvantita v psl. na určitou dobu fonologickou distinktivní platnost a stala se jen doprovodným jevem všech vokálů vzniklých z původně dlouhých vokálů a diftongů. U zbylých samohlásek (*e o v*) se předpokládá krátkost. Tento stav byl změněn až vznikem fonologických délek, které byly možné u všech samohlásek kromě *jerŭ*, a zkrácením některých dlouhých slabik podle tzv. Šachmatovových zákonů.

Př.: stsl. *živъ* — lit. *gyvas*; stsl. *děti* — lit. *deiv*; stsl. *synъ* — lit. *sunus*; stsl. *dati* — lit. *duoti*, lat. *dō-num*; stsl. *mati* — lit. *motė*, *žena*, lat. *māter*; stsl. *linъ* — lit. *linas*; stsl. *vezę* — lit. *vežu*; psl. **dъkti* (stsl. *dъsti*) — lit. *duktė*; stsl. *orati* — lit. *arti*, lat. *arāre*; stsl. *ovъca* — lit. *avis*, lat. *ovis*.

Šlo o pravidelnou změnu, jíž podléhaly samohlásky na začátku a uvnitř slova. Některé odlišnosti zjišťujeme ve vývoji samohlásek v koncové slabice slova. Jejich výklad není vždy jednoznačný, protože do jejich předpokládaného vývoje zasahovaly důsledky postavení pod přízvukem nebo mimo něj, dále mluvnická analogie. Týká se to některých pádových koncovek jako *-im* > *v* (akuz. sg. *gostv*), *-um* > τ (akuz. sg. *synъ*), *-om* > τ (akuz. sg. **vьlkъ*), *-ins* > *i* (akuz. pl. *gosti*), *-ons* > *y* (akuz. pl. **vьlky*), *-uns* > *y* (akuz. pl. *syny*), *-ām* > ρ (akuz. pl. *řękę*, instr. sg. *řękoję*) atd.

2.3. Praslovanská přehláska, depalatalizační a palatalizační změny samohlásek

K této asimilační (harmonizační) změně došlo tehdy, když po *i* (*j*) nebo souhlásece, popř. skupině souhlásek, vzniklé palatalizací, došlo k změně samohlásky zadní řady v přední ($u > i$, $a(o) > e$) a po změně vokalicke kvantity v kvalitu ($y > i$, $\tau > v$, $o > e$). U dvojice *a* — *ě* je tato korelace narušena depalatalizací $\acute{e} > a$, která nastala po *j* a tupých sykavkách vzniklých palatalizačními procesy.

V důsledku palatalizační změny $o > e$ vznikly protějšky lok. sg. m. *rabě* — *mžŭ*, *městě* — *polŭ*, dat., lok. sg. f. *ženě* — *duši* apod.

Z depalatalizačních změn uvádíme přechod $\acute{e} > a$ po *j* \acute{e} \acute{z} , který je charakteristický pro slovanský jih a východ. V západních jazycích se projevilo např. jako stčes. přehláska nebo pol. přehláska $\acute{e} > a$ před tvrdými předojazyčnými souhláskami (př. *miara*, *siano*). V slovanských jazycích jde o progresivní změnu, doloženou v příkladech jako *kričati* (< **krikē-*), *slyšati* (< **slysē-*), *ležati* (< **legē-*). Regresivní depalatalizační změny se uskutečnily až v jednotlivých slovanských jazycích, zvl. v západní větvi (např. pol. $\acute{e} > a$, $e > o$). Východoslovanská změna $e > o$ v postavení pod přízvukem před nepalatální souhláskou je pozdějšího data.

2.4. Fonologický vokalicový systém v koncovém období existence praslovanštiny

Po provedení změn, které jsme výše uvedli, a dalších, které zde již pro přehlednost výkladu neuvádíme, se vytvořil v koncovém období existence psl. fonologický systém, který se značně lišil od systému z raného období psl. Mezičlánkem přitom byl systém

ī [ȳ] ū	b ɸ
ē ā	ǫ ǫ̇

Z něho se posléze vyvinul tento koncový systém:

ī ū	ȳ ũ	vysoké (difuzní) střední
ɸ	ɸ	
ē	ǫ̇	nízké (kompaktní)
e ǫ̇	ǫ ǫ̇	
ā	ā	

přední (ostré) zadní (tupé)
nelabializované labializované

Pozn.: Samohlásky *ū ũ* se vyskytovaly ve stsl. hlaholské variantě po *j* a po souhláskách, které vznikly v důsledku palatalizačních změn. Jako samostatné fonémy je můžeme chápat jen v případě, když nepřipisujeme souhláskce *j* platnost samostatného fonému, ale jen jako doprovodného elementu výslovnosti samohlásky přední řady v tomto postavení. Jestliže budeme pojímat *j* jako samostatný foném, potom se stane *ū* kombinatorní variantou fonému *u* a *ũ* variantou *ǫ̇* v postavení po *j* a souhláskách, které vznikly palatalizací.

Nosovka *ǫ̇* zadní řady se vyskytuje ojedinele v některých morfoloických tvarech a v omezeném počtu stsl. rukopisů (např. *grędę* v Kod. Zogr.). S nosovkou *e* tvoří korelaci měkkosti, s *ǫ̇* korelaci labializovanosti a s *a* výškovou korelací.

3. Raně praslovanský konsonantismus

Raně psl. konsonantismus z období IV.—V. stol. byl pokračováním předchozího ide. stavu s tím rozdílem, že v něm nebyly guturály nazývané *šva*, aspirované souhlásky *ph th kh bh dh gh*,

ide. měkké veláry *k ǵ ǵh* se změnilly na *s z z* (satemový jazyk), a posléze ide. *s* po *i ũ r k* přešly ve veláru *ch*. Po provedení těchto změn, k nimž také patří z časového hlediska zánik souhlásek na konci slova a zjednodušení souhláskových skupin, se utvořil tento systém souhlásek:

	p b m (u)
labiály (retné)	t d s z n l r (i)
dentály, alveoláry (zubní) (dásňové)	k g ch
veláry (zadopatrové)	

Další rozvoj tohoto systému ovlivnily následující změny:

3.1. Souhláskové palatalizace, které jsou projevem obecnější tendence k harmonizaci slabik z hlediska místa artikulace, asimilace hlásek v slabikách uvnitř slova. Tím se ovšem rozšířil počet souhláskových fonémů a jejich funkční využití. Obvykle se důsledky palatalizace souhlásek řadí podle toho, co tuto změnu vyvolalo. Byla to hláska *j < i*, samohlásky přední řady a palatální, resp. palatalizované souhlásky (nemohly ji vyvolat měkké slabikotvorné sonanty, protože byly pouze *ir il*). Změny **sj zj lj rj nj > > š ž ʎ ř ŋ* jsou stejné na celém slovanském území, byly starší než změny **tj dj ktj kti* (jsou rozdílné v slovanských jazycích).

3.1.1. Důsledky působení *j (i)* na předchozí nepalatální souhlásku

Tento jev je možno také chápat jako odstraňování skupiny souhláska + *j(i)*. Jde o velmi staré změny, paralely najdeme v baltických jazycích a nověji byly zjištěny také v tocharštině. Zajímavé je však to, že v slovanských jazycích nejsou střídnice těchto změn u dentál a labiál jednotné. Tyto rozdíly se obvykle vykládají tak, že jsou pozdější a že původně byly střídnice jednotné.

k g ch + i > č ž š. Střídnice jsou stejné v celé slovanštině, obdobně jako u l. palatalizace velár. Př.: *plakati — plačę, ʎgati — ʎčę, dychati — dyšę, pritęča, mręža, suša*.

$s z + i > š ž$. Výsledky jsou stejné v celé slovanštině. Př.: *šiti*, *psati* — *pišq*, *voziti* — *vožq*.

$r l n + i > r l n$. Střídnice jsou stejné v celé slovanštině, takto se vytvořila nová řada palatálních souhlásek, která vytvořila s tvrdými protějšíky měkkostní souhláskovou korelaci. Př.: *orati* — *orq*, *moliti* — *mołq*, *goniti* — *goŋq*, *moře*, *pole*, *koňb*.

$b p v m + i > bl pl vl ml — b' p' v' m'$. Výsledky jsou ve slovanských jazycích různé. V nejstarším období se na místě *i* nejspíše vytvořilo vždy *l* epentetické, které se udrželo v počátečních slabikách. Na morfoloickém švu se *l* epentetické zachovalo ve vých. slov. jazycích a z jižních v slin. a srch., v záp. slov. jazycích a ostatních jižních bylo odstraněno nejspíše morfoloickým vyrovnáváním. Tento stav již sledujeme v některých stsl. textech (Kod. Supr., Savv. kniga) a v střbulh. památkách. Stalo se tak nejspíše po r. 1000 na bulh. jazykovém území. Uváděné zápslov. příklady jako čes. *Davle*, *Vidovle*, *Třebovle* || *Třebovel*, stčes. *Litovle* nebo pol. *kropla* 'kapka', *grobla* 'násyň', *niemowlę* 'nemluvně', kašub. *grable* 'hrábě', *konoplęna* 'konopí', slov. dial. *hrable* aj. jako důkaz prastaré přítomnosti *l* epentetického v těchto jazycích nejsou zcela průkazné. Čes. příklady se někdy vykládají jako deverbativa prostředků nebo výsledků děje (I. Němec), pod. jako apelativa *obrtel*, *vrhel*, *trupeł*, MJ *Žihel*, *Třebel* aj., pol. příklady se někdy hodnotí jako důsledek působení vých. slov. jazyků. MJ *Lublin* je posesivum na -in, utvořené od OJ *Lubla* (< *Lub* + *lja*), tedy nejde o *l* epentetické.

Př.: a) V počátečních slabikách: stsl. *plivati*, *plujq* (< **pliu*-) 'plivat', pol. *pluć*, bulh. *pljuja*, srov. lit. *spiauti*, lot. *splaut*; stsl. *blusti*, *bludq* 'dávat pozor' (< **bjud-*), srov. řec. *peuthomai*.

b) V slabikách uprostřed slova: stsl. *gubiti*, *gubljq*, rus. *gublju*, bulh. *gubja*, slin. *izgubljen*; stsl. *kupiti*, *kupljq*, rus. *kuplju*, bulh. *kupja*, slin. *kupljen*, pol. *kupię*; stsl. *zemlja*, rus. *zemlja*, srch. *zemlja*, slin. *zemlja*, bulh. *zemja*, pol. *ziemia*, čes. *země*; stsl. *loviti*, *lovljq*, rus. *lovlju*, srch. *lovljen*, slin. *lovljenje*, bulh. *lovja*, *loven*, čes. *loven*, pol. *lowię*.

$t d + i$. Střídnice jsou rozdílné, pocházejí z doby, kdy již slovanské jazyky byly značně rozrůzněny. V záp. jazycích $t_i > c$, $d_i > dz(z)$, srov. čes. *svíce*, *mez*; slov. *svieca*, *meza*; hluž. *swęca*, *meza*; dlouž. *swęca*, *mjaza*; pol. *świeca*, *miedza*. Ve vých. jazycích jsou jednotné střídnice $t_i > č$, $d_i > ž(dž)$, srov. rus. *swęca*, *meza*; ukr. *swęca*, *meza*; brus. *svjača*, *mjača*. Již. jazyky mají různé střídnice: srov. stsl. a bulh. *št*, *žd* (stsl. *swęsta*, *mežda*; bulh. *swęst*, *mežda*), spis. mak. *k g* (*sveka*, *meja*), srch. *č d* (*swęca*, *međa*, čakav. *sweta*), slin. *č j* (*swęca*, *meja*).

Souhláskové skupiny před *i* daly tyto střídnice: *st*, *zd* > stsl. *št*, *žd* (*očistiiti* — *očistenije*, čes. redakce *očiščeniije*; *prigvozdiiti* 'přibít' — *prigvoždq*), *sl* > stsl. *šl* (*mysliti* — *myšljq*), *zn* > stsl. *žn* (*bežnegože* < *beznegože*), *sk* > stsl. *št* (*sędište*, ale také *sędišče*), *zg* > stsl. *žd* (*izmožditi* 'oslabit' *izmoždq*) apod.

3.1.2. Palatalizace podmíněná samohláskami přední řady

Jsou to asimilační změny směřující k harmonizaci v rámci jedné slabiky, uskutečňují se v jejím rámci, přes hranici slabiky jsou tyto změny sporadické. Nejvýznamnější je palatalizace velár *k g ch*. Působení přední samohlásky mohlo být regresivní, zpětné na velár, po níž následovala samohláska přední řady, nebo progresivní, postupné, jestliže samohláska přední řady působila na následující velár.

První palatalizace velár *k g ch* > *č* (*ž*) *ž š*. Je obecně slovanská a nezná výjimky (kromě případů analogického vyrovnávání, ty však jsou druhotné). Její výsledky jsou stejné jako při palatalizaci *k g ch* + *i*. Je regresivní a proběhla před všemi starými samohláskami přední řady, tj. před monoftongy *e* (< *ě*), *ě* (< *ē*), *i* *o* (< *ï*), diftongy *i* (< *eï*), *e* (< *em en*), psl. *TerT TelT*, a střídnicemi za baltoslovanské *ir il im in* > *or ol om* (> psl. *e*) *on* (> psl. *e*). Z četných příkladů, k nimž také patří střídání *k:č*, *g:ž*, *ch:š* v rámci paradigmatiky jména a slovesa a při derivaci slov, uvádíme pouze ukázkově:

k:č — *četyre* 'čtyři', srov. lit. *keturi*; **vьkъ*, vok. *volče*, *volčica*, *otče*, *konęže*; výpůjčky jako *čędo*, srov. sthněm. *kind*.

g:ž — živъ, živý', srov. lit. gyvas, živý'; moge — možeši, vragъ, vok. vraže.
 ch:š — šibati, bičovati, tlouci', imperf. viděachъ — viděaše; grěchъ — grěšonъ; duchъ — vok. duše; výpůjčky jako stsl. šlěmъ — srov. sthněm. helm, přilba'; stsl. žlědъ — žlěsti, srov. germ. geld-.

Tyto uvedené výpůjčky svědčí o tom, že 1. palatalizace byla živá již v III.—IV. stol., kdy Slované přejímali tato slova od Gótů. Byla ještě živá v době, kdy Slované kolonizovali povodí horního Dněpru (V. stol.), srov. MJ balt. Akesa > slov. Očesa, Vilkesa > rus. Volčesa... Konec životnosti 1. palatalizace se datuje na VI. a VII. stol., kdy Slované obsadili Peloponéz.

Druhá palatalizace velár k g ch > c dz (z) s' (zápslov. š). Vyvolaly ji vokály *ě* i diftongického původu (pocházející z *aj* *oi*). Není to psal. jev, nejspíše proběhla až v VI.—VII. stol. (před VI. stol. se nemohla uskutečnit), odtud různé výsledky na slovanském území. Soudí se také (Z. Stieber), že v VI. stol. 2. palatalizace ještě nebyla provedena u záp. Slovanů.

k:c — stsl. čena, srov. lit. kaina, 'cena'; vlcъ — nom. pl. vlci, lok. sg. vlcě; rьka — lok. sg. rьcě; noga — lok. sg. nozě; výpůjčky jako cěsarъ, srov. gót. kaisar, lat. Caesar.
 g:dz — stsl. dzělo, srov. lit. gailus, 'zlostný'; vragъ — nom. pl. vradzi.

ch:s(š) — stsl. sědъ (< *choid-); strěcha — dat. sg. strěšě; muča — dat. sg. musě, ukr. musi. V záp. slov. jazycích došlo při 2. a 3. palatalizaci veláry ch k vyrovnání se střidnicí 1. palatalizace (š), srov. čes. šedý, střěše, mouše. Ze stejné doby pocházejí středoslovenské příklady Česi, valasi, kožusi a dial. strese, muse (-s- v koncovkách), které se vykládají jako výsledek fonetického vývoje (je to jeden z tzv. jugoslavismů ve stř. slovenštině), nikoliv analogického vyrovnání. Srov. slov. vsetok, kde -š- vzniklo v důsledku 3. palatalizace veláry ch.

Palatalizaci před *ě* i diftongického původu také podlehl velára ve skupinách kv gv (chv) a dala ve vých. a již. jazycích střidnici

có dz(z)ó (sú). V záp. jazycích k této palatalizaci skupin nedošlo, zachovaly původní podobu kv gv (hv). Př.: stsl. cvětrъ, rus. cvet, ukr. cvit, brus. cvet, bulh. cvete, mak. cvete, srch. cvet, cvijet, slin. cvet — čes. květ, slov. kvet, hluž. kwět, dluž. kwět, pol. kwiat. Stsl. dzvězda, rus. zvezda, ukr. zvizda, brus. zvezda, bulh. zvezda, mak. zvezda, srch. zvezda, zviwezda, slin. zvezda — čes. hvězda, slov. hviezda, hluž. hwězda, dluž. gwězda, pol. gwiazda. Skupina chv > sú je doložena pouze v jediném příkladu, stsl. vřchъv, 'čaroděj', pl. vřsvi // vřchvi.

Pozn.: Do spisovné ruštiny a části rus., ukr. a brus. nářečí se dostaly z osl. tvary cvet, cvit, cvet, v ukr. a brus. převládají formy kvítka, květka. Vedle ukr. zvizda je běžné zorja, zirka, vedle brus. zvezda se užívá zara, zarka.

Třetí palatalizace velár k g ch > c dz (z) š (š). Její výsledky jsou totožné s výsledky druhé regresivní palatalizace, avšak na rozdíl od ní nebyla provedena tak důsledně a ani jako důsledek působení týchž samohlásek přední řady. Při jejím výkladu je stále dosti nejasností, někteří slavisté dokonce soudí, že ji nemůžeme chápat jako hláskoslovný jev a vykládají ji jako důsledek mluvnické analogie. Je to totiž neobvyklý jev ve slovanských jazycích, palatalizace přes hranici slabiky (v tomto smyslu se označuje jako heterosylabická palatalizace). Ve vztahu k 2. palatalizaci se vyskytly námitky, zda není časově starší, odtud v některých pracích najdeme opačné číslování. Rozhodující je však údaj, zda jde o palatalizaci progresivní, nebo regresivní.

3. palatalizace neproběhla před r. 700, je tedy pozdějšího data. Svědčí o tom MJ v Řecku jako Gardiki (srov. stsl. gradъcъ) nebo Kamenikia (srov. *kamenica), které jako výpůjčky pocházejí ještě z doby, kdy nebyla provedena změna k > c. Avšak byl to živý proces ještě v době, kdy Slované zakládali na Balkáně města, srov. Sredec < lat. Serdica (-k-). Dále není jasné, zda 3. palatalizace proběhla ve všech severorus. dialektech, protože její neuskutečnění dokládá dosti příkladů v novgorodských textech z XII. stol.

3. palatalizaci velár způsobily pouze samohlásky *o* (< *i*) *i* (< *ē*) *e*, v některých případech také *ř* slabičné (pokud vzniklo). Př.: věnъcъ (: lit. vainikas), stьdъza (: lot. stiga), vьsv // vьšъ, 'všechn', *vichŭ

(: lit. *visas*), *otycь*, *gradycь*, *agnycь*, 'beránek', *kupycь*, *korablicь*, *srbdycь*, *slonycь* a výpůjčky *pěnedzь* (germ. *penning*, slov. *lat.* (*<* germ. **kuning-*). Neproběhla však vo slovech jako *kunegyni stoga* (vedle stsl. *stžja*), suf. — *ikъ* (*učeníkъ*, *zlatíkъ*, 'zlatý') apod. V důsledku 2. a 3. palatalizace vznikl nový foném *ʒ* (afrikáta).

3.1.3. Palatalizace souhláskových skupin

Kromě již výše uvedených skupin *kv gv* (*chv*) došlo k 1. a 2. regresivní palatalizaci souhláskových skupin *sk zg sch*, přičemž proces změkčení ovlivnil nejen veláru, ale také měkkostně asimiloval předcházející souhlásku. Př.: 1. palatalizace — *sk zg sch >* v již. jazycích *št žď š*, v záp. a vých. jazycích *šč žďž* (stsl. *dъska* — *dъštica*, *razga* 'větve' — *raždiže*, *išъdъ* (*<* **is-chъdъ* *<* **iz-chъdъ*), 'vyšed'. Z uvedených skupin event. také vzniklo mladší *št žď* (čes. *pištala*, stčes. a dial. *piščala*, **piškēla*).

2. palatalizace — v záp. a vých. jazycích střídnice *šč žďž* (stčes. *ščipati*, pol. *szczytać*, *szczepić*, rus. *ščipať*, *ščepit'*). Vedle toho v záp. jazycích se vytvořily mladší střídnice *št žď* (př. čes. *štípat*, *štipit*, stčes. *u vojščě* — *vojště*, *dъska*, *na dščě* — *dště*, s tím, že dnešní *na desce* je výsledkem sekundárního vyrovnání podle typu *ruka* — *ruce*). V již. jazycích se vyvinuly skupiny *sc zdz* (stsl. *dъska* — *dъscě*, srch. *čipati*, *cepiti*), z nich event. i mladší *st zd* (stsl. dat. sg. *dъstě*, srch. *stipati*).

Skupina *kt* v postavení před *i ъ* dala stejné střídnice jako skupiny *ktj tj*. Obvykle se uvádějí příklady **noktis* (: lit. *naktis*) 'noc' a **pekti* (: lit. *kepti* *<* **pekti*) 'pečí': stsl. *noštъ*, bulh. *nošt*, mak. *noš*, srch. *noč*, slin. *noč*, rus. *noč'*, ukr. *noč*, brus. *noč*, čes. *noc*, slov. *noc*, hluž. *nóc*, dluž. *noc*, pol. *noc* — stsl. *pešti*, bulh. *pešt*, 'pec', srch. *peći*, slin. *peči*, rus. *peč'*, ukr. *pekty*, brus. *pjačy*, čes. *pečí*, slov. *piecť*, hluž. *pjec*, dluž. *pjac*, pol. *piec*.

3.2. V důsledku provedení výše uvedených změn byl uspořádán konsonantický systém v koncovém psl. období takto:

labiály (retné)	p b	(f) v m
dentály (zubní)	t d c dz	s z n l r
předopatrové		č (ž) š ž ní r f
veláry (zadopatrové)	k g	ch

Ve srovnání s raně psl. inventářem souhlásek se jejich systémem obohatil o fonémy *c dz č ž š (f) ŋ l r*, k tomu ještě přistoupily v záp. slov. jazycích měkké labiály *p b' ŋ ú*.

4. Nejdůležitější hláskoslovné změny po X. století

Do X. stol. se počítá s relativní slovanskou jazykovou jednotou, přičemž se ovšem počítá s řadou již vzniklých nářečních rozdílů mezi již., záp. a vých. Slovany. Zachovávaly se však společné vývojové tendence, které se mohly v jednotlivostech realizovat odlišně.

Z těchto pozdních jevů uvádíme 1. rozvoj psl. jerů, 2. rozvoj psl. nosovek, 3. rozvoj psl. *ě*, 4. stahování (kontrakce), 5. vývoj psl. *y*, 6. rozvoj prozodických poměrů, 7. měkkostní souhlásková korelace, 8. psl. *y*, 9. změna *g > h*.

4.1. Rozvoj psl. jerů

Podle místa jeru ve slaběném uspořádání slova rozlišujeme (počítáno od jeho konce) jery v poloze silné a slabé. Tato jejich povaha vyplývá z rytmického zákona, který můžeme vyjádřit jako jery v sudé a liché slabice od konce slova, přičemž nesmí dojít k přerušení jejich následnosti slabikou s plným vokálem, př. *šъvъcъ* — *šъvъca*, *dъvъnъ* — *dъvъne*, *otъcъ*, *събърати* — *съберъcъ*, *мъножъnъ* 'mnohonásobný'. Slabé jery byly na konci slova (př. *rabъ*, *možъ*, *nesetъ*...) a ve slabikách, po nichž následovala slabika s plným vokálem (př. *otъca*, *мъногъ*, *пъсати*...). Silné jery byly v slabikách, pokud v následující byl jer slabý (př. *dъvъnъ*, *пъсъtъ*, *съnъ*...).

Již na půdě jednotlivých slovanských jazyků došlo k změnám jerů v tom smyslu, že silné jery se vokalizovaly (tzn. změnily se v již existující samohláskové fonémy) a slabé zanikaly (kromě bulh. a snad polab.). Toto pravidlo poprvé formuloval český

středoškolský profesor Ant. Havlík (1855—1925) pro češtinu, poté je upřesnil J. Gebauer.

Vokalizace silných jerů a zánik jerů slabých je společná všem slovanským jazykům (výjimky se uvádějí pro první slabiku všem přízvukem v dřevanské polabštině, př. *kātu* < *kāto*, *dāme* < *dāmeto*, *tākat* < *tākatī*), avšak její realizace v jednotlivých jazycích je odlišná, ani doba průběhu jerových změn není stejná. Počítá se s obdobím X.—XII. stol., pro severní ruštinu dokonce XIII. stol. Již ve stsl. památkách (kromě Kyjevských listů z X. stol.) se setkáváme s řadou nepravidelností v psaní měkkého a tvrdého jeru, které jsou projevem toho, že písaři rukopisů se již nemohli při jejich psaní opřít o vlastní povědomí o jejich užití v mluveném jazyce. Nejspíše jery slabé nejprve zanikaly na konci slov a poté uprostřed slov.

Jerové změny měly závažné důsledky pro hláskosloví, tvarosloví, popř. slovtvorbu. Došlo tím především k zániku působnosti zákona otevřených slabik, ke vzniku nových souhláskových skupin, k vzniku nových typů morfonologického střídání (tzn. ke vzniku nových vokalicích alternací), k novému uspořádání znělostní asimilace, v některých slovanských jazycích ke vzniku tzv. náhradního dloužení slabiky předcházející slabice se zaniklým koncovým jerem a posléze k vzniku tzv. nového akutu.

Střednice za měkké a tvrdé jery v silné poloze v jednotlivých slovanských jazycích vyložíme podle následujících příkladů:

psl. **dьnъ* — stsl. *dьnъ*, bulh. *den*, mak. *den*, srch. *dan*, slin. *dan*, ruš. *deň*, ukr. *deň*, brus. *dzeň*, čes. *den*, slov. *deň*, hluž. *dzeň*, dluž. *žeň*, pol. *dzień*.

psl. **sьnъ* — stsl. *sьnъ*, bulh. *sъn*, mak. *son*, srch. *san*, slin. *sen*, ruš. *son*, ukr. *son*, brus. *son*, čes. *sen*, slov. *sen*, hluž. *son*, dluž. *son*, pol. *sen*.

Pro stsl. také známe vokalizaci jerů ve spojení subst. mask. a enklitického zájmena, př. *rodosъ* < *rodъ sь* 'toto pokolení', *narodosъ* < *narodъ sь* 'tento lid', *rabotъ* < *rabъ tь* 'ten sluha', *člověkotъ* < *člověkъ tь* 'ten člověk'.

U jazyků s rozvinutou měkkostní souhláskovou korelací existence

zaniklého měkkého jeru v slabé poloze se projevuje v měkkosti souhlásky, která mu předcházela, př. pol. *dzień*, brus. *dzeň*.

Ruské příklady jako *sovet* (< *sъvetъ*), *sobor* (< *sъborъ*), *blagovestije* (< *-vst-*), v nichž se vokalizuje slabý jer, nebyly dosud uspokojivě vyloženy. Může se tu reflektovat umělá (standardizovaná) liturgická výslovnost esl., v níž se vyslovovaly i slabé jery jako plné vokály *e o*.

Na základě jerových změn vznikly pohyblivé samohlásky a v jejich důsledku morfologické alternace (střídání), srov. čes. *den* — *dne*, *sen* — *snu*, *švec* — *ševce* || *ševce* (ale luž. srb. *šewc* — *šewca*). Příklady jako čes. *sebrat* — *seberu* (< *sъbrati* — *sъberę*) vykládáme jako vyrovnání vokalizmu tvaru přítělního k tvaru infinitivnímu (pod. v srch. aj.).

Jery v poloze napjaté (tento jev poprvé podrobně popsal A. A. Šachmatov) nazýváme jery v postavení před j, př. stsl. *kostьje*, *dobrъjъ*, *ljudъje*, *napъsanije* 'text, zpráva', *biti* — *biъje* aj. Chovají se jinak než jery mimo toto postavení, nevokalizují se (kromě ruštiny, srov. *kostej*, *molodoj*, imper. *pej* < *pvъjъ*, *bej* < *bvъjъ*, *kroj* < *krъjъ*, *moj* < *mvъjъ* aj.), ale zaměňují se *ъ—y*, *ь—i*. Tak je tomu v stsl., př. *kostьje* — *kostije*, *dobrъjъ* — *dobryjъ*, *ljudъje* — *ljudije*, *žrěbъjъ* — *žrebijъ*, *biъje* — *bije*.

4.2. Rozvoj psl. nosovek

Na většině slovanského území byly psl. nosové samohlásky asi během X. stol. nahrazeny samohláskami ústními. V bulh. dialektech se zachovaly o něco déle (v střbulh. textech až do konce XII. stol.), udržely se v pomořských a polabských dialektech až do doby jejich zániku, dodnes přetrvávají jako samostatné fonémy v kašubském dialektě a některých pol. nářečích (ve spisovném jazyce postupně ustupují), v podjanském slin. dialektě, ve slovanském dialektě vesnice Bobošica v Albánii a v slovanském nářečí vesnice Visoka v Řecku. Jejich fonetická realizace je synchronní ϵ (q) ϵ , nebo asynchronní eN (aN) oN , srov. př. z dialektu vsi Visoka *menso*, *glendam*, *menka* aj.

Střednice za nosovky v jednotlivých slovan. jazycích názorně ukazují tyto příklady:

psl. **pęto* — stsl. *pętb*, bulh. *pet*, mak. *pet*, srch. *pet*, slin. *pet*, rus. *pjat*, ukr. *pjat*, brus. *pjač*, čes. *pět*, slov. *pät*, hluž. *pjet*, dluž. *pěš*, pol. *pięć*

psl. **ręka* — stsl. *ręka*, bulh. *răka*, mak. *raka*, srch. *ruka*, slin. *roka*, rus. *ruka*, ukr. *ruka*, brus. *ruka*, čes. *ruka*, slov. *ruka*, hluž. *ruka*, dluž. *ruka*, pol. *ręka*

Složitý vývoj nosových samohlásek shledáváme v čes. a pol. jazykové oblasti. V češtině, pro niž nejsou ani v památkách z XI. stol. doloženy zápisy nosovek (resp. spojení vokálu a nosové souhlásky na místě očekávané psl. nosovky), se ústní střídnice *u < e 'a < e* zařadily do soustavy ústních vokálů a vyvíjely se společně s nimi. Odtud pramení značná rozmanitost čes. střídnice za obě psl. nosovky, srov. př. **e: jazyk, desátý, pět, tíha*; **e: zub, zoubek, piši, piši*. Lat. *Venceslaus* dokládá, že OJ Václav, starší *Váceslav*, se původně vyslovovalo také na pračes. půdě jako *Vēceslav*. Obdobný stav nám dosvědčují zápisy OJ knížete *Svatopluka Sventopulcus, Sventi-* v lat. a něm. dokumentech z IX. a X. století.

V pol. došlo nejprve v postavení před předoazyčnými tvrdými souhláskami *t d s z n r l k* přehláscce psl. *e > e*, a to ještě v době, kdy se u nosovek v pol. uplatňoval kvantitativní (*e—ē, e—ē*) a kvalitativní (*e—e, ē—ē*) protiklad. V té době se nosovky foneticky realizovaly nejspíše jako široké — úzké nosové *e (ē—ē)*. Ve XIII.—XIV. stol. došlo v pol. k splynutí obou nosovek v jednu *a-ové* barvy, u níž se však udržel protiklad vokalické kvantity (krátká — dlouhá nosovka *e—ē*, př. gen. sg. *zāba* — nom. sg. *zāb*). Tento stav dokládají stpol. památky, např. Kázání svatokřížská nebo žaltář Floriaňský (*sp 'sq', bpdō 'bede, bedā'*). V průběhu 2. pol. XV. stol. zanikla vokalická kvantita a pův. dlouhé samohlásky podlehy úžení (pochýlení) *ā > á, ē > é, ō > ó, ā > a*. Krátké vokály se nezměnily, odtud se vytvořil protiklad barvy samohlásky *a:á, e:é, o:ó, e:a*. Pro dnešní polštinu nosovky zachovávají pouze jejich psl. místo ve slově, nikoliv jejich původní barvu, která totiž reflektuje stpol. kvantitativní poměry. Měkkost nebo tvrdost předcházející souhlásky (v důsledku měkkostní souhláskové korelace) obvykle ukazuje, zda šlo o psl. přední nebo zadní no-

sovku. Srov. př. *ciagnę < psl. tęgnę, mięso < psl. mięso, ciężki < psl. težko, dziewięć < psl. devętb; wiodę, wiodą < psl. vedę, vedętb, dąb, dębu < psl. dętb, dęba, mąz, męza < psl. męzb, męza* apod.

4.3. Rozvoj psl. *ě*

Na slovanském území shledáváme také rozrůzněnost střídnice za psl. *ě*, o němž jsme již uvedli, že mělo původně podobu diftongu (*ia ea*) nebo širokého vokálu (*ä*). V současných slovan. jazycích se psl. *ě* reflektuje jako široký (bulh., pol.) nebo úzký (vých. a záp. slovan. jazyky) vokál. Bulh. vyvinula ve vých. nářečích střídnice *'a* nebo *e* podle přízvuku a barvy samohlásky v následující slabice (př. *mljako — mlēcen*), v záp. nářečích je rozšířena střídnice *e* (př. *mleko, bel*). Tato střídnice *'a // e* dělí bulh. nářečí na dva velké celky. Srch. dialekty vykazují za psl. *ě* tři střídnice, ijekavských (v krátké slabice *je*) *i*, proto se mluví o ekavských, ijekavských a ikavských dialektech, srov. př. *seno, sijeno, sino; dete, dijete, dite*. V slin. je střídnice úzké *e* (př. *povést, délo*). Ve vých. slovan. jazycích jsou úzké střídnice, rus. *e (seno, peseň)*, ukr. *ě > i (sino, pisnja)*, brus. *e (sena, pesnja)*. K splynutí *e—ě* docházelo až v XVI.—XVIII. stol. V záp. slovanských jazycích došlo v čes. a slov. ke splynutí krátkého *ě—e (seno, nejdříve snad po l*, poté po jiných souhláskách), dlouhé *ě* v stčes. dalo *ie* (byl to přední korelát k diftongu *uo < ō*) a to dále po stažení v XV.—XVI. stol. *> i (piseň, vím)*, po labiálách *je (nevěsta, město)*. V lužsrb. se vyvinula úzká střídnice *ě (lěs, běly)*, která v záp. hluž. dialektech přešla v *i (lis, biyy)*, po *c z s* přešlo *ě > y (cyty, zyma, syno)*. V pol. je doložena široká střídnice *'a-* v postavení před předoazyčnou tvrdou souhláskou (*las, biały*); následuje-li jiná souhláska, nedošlo k této přehlásce a zachovává se původní *'e (on miał — oni mieli, miara — mierzyć)*.

4.4. Stahování (kontrakce)

Je to velmi starobylý jev, který však nabyl většího uplatnění až po rozpadu psl. V jednotlivých jazycích shledáváme rozdílný rozsah stahování (minimální v ruštině, maximální v češtině). Pokud

se zachovala v době jeho uskutečňování vokalická kvantita, stala se kontrakce zdrojem vzniku nových dlouhých slabik (vokálů).

Ze stsl. známe příklady jako instr. sg. f. *zemlje*, adj. *dobrago*, *dobrumu*, *dobrému*, *dobrychъ*, sloveso *priti* — *prido*, imperf. *věděchъ*, *glagolachъ*, *dostojaše* apod. vedle tvarů nestažených *zemljeje*, *dobrajego*, *dobrujemu*, *dobréjemu*, *dobrychъ*, *priti* — *prido*, *věděachъ*, *glagolaachъ*, *dostojaaše* apod. Pro slin. jsou doloženy stažené tvary již v X. stol., v souč. jazyce jsou také inf. *bati se*, *stati*, avšak *lajati*, *smejati se*. V srch. naproti tomu máme nestažené formy *bojati se*, *stojati* a také *lajati*. Nejméně stažených forem má ruština (*bojatsja*, *stojal*, *lajal*, *mojego*, *tvojego*, *dobrajaja*, *dobroje*, *pojas*), o něco více ukr. a brus. Značně velký rozsah kontrakce je doložen v češ. (*bát se*, *stát*, *lát*, *smát se*, *dobrá*, *dobré*, *bázeň*, *přítel*, *pás*), přičemž důsledkem stažení vznikla délka výsledné samohlásky. V pol. ubývá stažených forem směrem od jihu na sever, kde se zachovávají formy jako *bojal się*, *stojal*, *mego* || *mojego*, *twoego* || *twojego*, kašub. *graje*, *spéwaje*, *bojec są*, *stojec* atd.

4.5. Vývoj psl. *y*

Fonetický rozdíl *i—y* se zachoval jen v části slovanských jazyků, a to v těch, v nichž se vytvořila v plném rozsahu měkkostní souhlásková korelace, tedy v ruš., bruš., pol., hor. a dol. luž. Srov. rus. *bit* — *byl*, pol. *miły* — *one miły*, hluž. nom. pl. m. *čili* — adj. *cyły*. V těchto jazycích *y* vystupuje jen po tvrdých souhláskách, *i* po měkkých a na začátku slova (srov. pol. *miły*, *inny*). Ze systematického hlediska nepovažujeme *i—y* za dva fonémy, ale za poziciční varianty fonému *i* po měkké nebo tvrdé souhlásce. Pokud jde o ukr., která dokládá některé důsledky depalatalizačních procesů, v ní splynulo *i—y* a dalo střední vokál blízký *e* nebo *y*, př. *chodyty*, *myty*, *robyty*. K němu se vytvořil přední protějšek, nové *i* vzniklé z *ě* a *o* v zavřených slabikách, př. *viter*, *mira*, *milla*, *vin*, *kiň*. Pro ukr. považujeme *i—y* za dva samostatné fonémy, protože mohou vystupovat po tvrdých i měkkých souhláskách, př. *pyvo* 'pivo' — *piznij* 'pozdní', *tysjača* 'tisíc' — *tisto* 'těsto'.

4.6. Rozvoj prozodických poměrů

Slovanské jazyky se řadí mezi ty archaické ide. jazyky, které zachovaly starý pohyblivý přízvuk, kromě toho také rozvinuly melodický přízvuk (intonaci akutovou a cirkumflexovou), který je však jiného původu než řecký polytonický přízvuk. K prozodickým jevům se dále řadí kvantita, která kromě psl. se rozvinula v části slovanských jazyků.

4.6.1. Přízvuk

Původní psl. přízvukování se nedochovalo v žádném z živých slovanských jazyků. Na podkladě provedeného výzkumu můžeme předpokládat, že psl. přízvuk byl polytonický, volný a pohyblivý. V současných slovanských jazycích sledujeme různé etapy přestavby tohoto původního psl. systému.

Existují slovanské jazyky a) monotonické, v nichž hlavní složkou přízvuku je důraz (dnes všechny jazyky kromě srch. a slin.), b) polytonické, v nichž hlavním znakem přízvuku je proměnnost tónového průběhu slabiky (mluvíme o melodickém přízvuku). V nich se realizuje protiklad stoupavé (akutové) a klesavé (cirkumflexové) intonace přízvučné slabiky. K nim patří srch. a slin., starobylé prozodické poměry se zachovaly zejména v čakavštině.

Z hlediska místa přízvuku rozlišujeme jazyky a) s ustáleným přízvukem, tj. vázaným na určitou slabiku v slově. Tento typ reprezentuje češ., slov., luž. srb. horní, dolní a část kašubského dialektu s přízvukem na první slabice, polština s přízvukem na předposlední slabice a spisovná makedonština, která má přízvuk na třetí slabice od konce; b) s volným přízvukem, tj. takovým, který není vázán na určitou slabiku (ostatní slovanské jazyky). O pohyblivosti přízvuku mluvíme tehdy, přesouvá-li se v různých mluvnických tvarech téhož slova z kmenové slabiky na koncovku a naopak.

Z hlediska intenzity zesílení přízvučné slabiky ve srovnání s nepřízvučnou rozlišujeme a) výškový přízvuk, při němž se nemění kvalita samohlásek v nepřízvučných slabikách, b) silový přízvuk, který mění kvalitu samohlásek v nepřízvučných slabikách, úzjí nebo redukuje jejich artikulaci. Výškový přízvuk známe z češ. nebo pol.

Silový přízvuk je zvláště nápadný v ruš., bruš. nebo v menší míře v bulh. V ruš. a bruš. dochází k výrazné redukci samohlásek v nepřízvukných slabikách (př. *astánavila*), v bulh. se e blíží k i, o k u, a k ä (*čišmá* 'česná', *léká noš* 'léka').

4.6.2. Intonace se udržely jen v srch. a části slin. dialektů, ty však nejsou přímým pokračováním psl. stavu, ale výsledkem pozdějšího vývoje. Jejich podstata se stává jasnou, jestliže intonovanou slabiku rozdělíme na dvě části (móry). V tom případě intonaci akutovou znázorníme $\cup \cup$ s přízvukem na druhé móře a cirkumflexovou $\cup \cup$ s přízvukem na první móře. Toto pojetí plně potvrzují výsledky kontrakcí (srov. rus. *pójas* — srch. *pás*).

Původ slovanských intonací je předmětem diskusí. Vznikly posouváním přízvuku od konce slova směrem k jeho počátku. Podle tohoto pojetí se z krátké slabiky uvnitř slova přesunuly všechny přízvuky na první slabiku, která byla dlouhá. Tím vznikl akut, který se dostal do opozice se starým přízvukem na první slabice (cirkumflexem), srov. lit. *pilnas* — *vilkas*, slovan. **pǫlvъ* — **vǫlko*, srch. *pǫn* (to je pokračování starého akutu) — *vǫk*. V první slabice slova se tedy po provedení posouvání přízvuku realizoval protiklad akut: cirkumflex, uvnitř slova stál na dlouhé slabice akut a v koncové slabice se patrně intonace neuplatňovaly, bylo pouze místo přízvuku.

Koncem psl. období k akutu a cirkumflexu přibyla ještě třetí intonace, tzv. nový akut. Přízvuk padající na koncový jer (který jako slabý zanikal) ve slově se přesunul na předcházející móru a vytvořil tak stoupavou intonaci, která se dostala na dlouhou samohlásku slabiky uprostřed slova, do té doby nepřízvučnou. Tím se ovšem podstatným způsobem změnil prozodický obraz slovanských jazyků.

Někteří jazykovědci soudí, že existoval také nový cirkumflex. Poukazují na to, že tam, kde bychom očekávali akut, byl (s ohledem na krátkost samohlásky) cirkumflex, srov. čes. *kráva* — *krav*, *koleno*, *jahoda* apod. Existenci této čtvrté intonace není třeba předpokládat, protože všechny uváděné příklady se dají vyložit na základě obecnějších zásad o zkracování samohlásek.

Kvalitativní změna melodického přízvuku se nazývá metatonii.

K nejstarším změnám patří intonační rozdíly, jimiž se odlišila psl. od prabaltštiny. Takové chápání ovšem předpokládá, že mezi oběma větvemi byla shoda v intonacích a že na rozdílech mezi nimi má hlavní podíl psl. O metatonii se hlavně uvažuje u jmenných a složených adjektiv (čes. *starý* — *stár*, rus. *cholódnnyj* — *chólo-den*), při čes. krácení v gen. pl. typu *jáma* — *jam*, *kráva* — *krav*, při derivaci typu *hrad* — *hrádek* (ale: *kráva* — *kravka*), v instr. sg. typu *lipa* — *lipou* (srov. slin. *lipa* — *lipo*) apod.

O vztahu psl. a srch. intonací lze říci, že v štokavštině jsou staré intonace krátký a dlouhý cirkumflex a nové — krátký a dlouhý akut. Klesavý přízvuk je svědectvím nezměněného místa přízvuku (krátký klesavý reflektuje psl. akut a dlouhý klesavý psl. cirkumflex). Stoupavý přízvuk signalizuje přesunutí starého přízvuku o jednu slabiku kupředu, a to krátký stoupavý na slabiku krátkou a dlouhý stoupavý na slabiku původně dlouhou. Tento stav se stává jasnější ve srovnání s čakavštinou, v níž nedošlo k přesunu přízvuku a zachovalo se jeho původní místo. Srov. čak. *voda* — *vǫdu*, *rǫki* — *rǫku*; štok. *vǫda* — *vǫdu*, *rǫka* — *rǫku*.

4.6.3. Samohlásková kvantita se zachovala jen v menší části slovanských jazyků. Fonologická kvantita je doložena jen v srch., slin., čes. a slov. Ve slin. se však dlouhé vokály vyskytují jen v přízvukných slabikách, v srch., čes. a slov. také v nepřízvučných. Pro tyto jazyky je však závazné, že dlouhé samohlásky mohou stát jen v přízvukných nebo popřízvukných slabikách. V čes. a slov. je tato zásada samozřejmá vzhledem k tomu, že oba jazyky mají iniciální přízvuk. V srch. je to princip, který omezuje výskyt vokaličké kvantity v nepřízvučných slabikách. Pokud je splněna tato zásada, může být ve slově více než jedna dlouhá slabika (př. *nǫvac* — *nǫvǫcǫ*).

Rozdíly v kvantitě mezi čes. a slov. nejsou podmíněny jen působením rytmického zákona v slov., ale také skutečností, že u řady slov kvantita kolísá a je jí v slov. vůbec méně než v čes. (směrem k výohodu jí ubývá). Slov. ovšem rozeznává krátké a dlouhé slabikotvorné likvidy (př. *tǫn*, *vǫba*, *stǫp*, *vǫče*).

Základní rozdíl mezi kvantitou v čes. a srch. spočívá v tom, že čes. zachovala délku starých akutů a zkrátila starý cirkumflex,

zatímco srch. naopak zachovala délku starých cirkumflexů a zkrátila staré akuty. Srov. čes. *bláto, bříza, zlato, dřevo* — srch. *bláto, brěza, zláto, drěvo, drějevo*.

4.7. Měkkostní souhlásková korelace

Mezi slovanskými jazyky shledáváme rozdíly v rozsahu měkkostní souhláskové korelace. Kromě obecně slovanských párů nepárových souhlásek *r—r', l—l', n—n'*, labiálů *p—p', b—b', m—m', v—v'* (nověji také *f—f'*) a párů *t—t' (< tš)*, *d—d' (< dš)* se vytvořila měkká řada souhlásek ještě před zánikem jerů, popř. v některých jazycích před změnou *ę > 'a*. Tyto palatální souhlásky vytvořily měkký protějšek k existujícím tvrdým, jejich původ spatřujeme v působení všech (nebo jen některých) samohlásek přední řady *e ē e i b*. Tak se stalo staré nefonologické měkčení souhlásek před předními samohláskami fonologickým rysem souhlásky bez ohledu na povahu následující samohlásky. Mezi slovanskými jazyky jsou ovšem také rozdíly v počtu takto vzniklých měkkých souhlásek.

Největší rozsah párů tvrdá:měkká souhlásky je doložen v ruš., bruš., pol. a částečně v lužsb., kde měkkost každé souhlásky vyvolaly všechny samohlásky přední řady. Srov. ruš. *t—t', d—d', n—n', s—s', z—z', c—c', p—p', b—b', m—m'*... (př. *tože — tēplyj, dača — dēlo, naš — nēl, sol — šivij*...); pol. *t—ć, d—dź, n—ń, s—ś, z—ź*... (př. *ten — ćma, daleko — dźiałać, nasz — ńikt, sam — siano, znów — zimno*...).

V češtině vznikly páry *t—t', d—d', n—n'* působením pouze samohlásek *e i a r—ř* působením všech samohlásek přední řady, srov. *neděle, tisknout, nikdo, řemen, řád, nařikat, ale nemá, táhne, tma, tele, rádlo, role*. Vibrující a úžínová souhlásky *ř* je doložena v češ. a kašub., vznikla ze spojení **rj* nebo působením samohlásek přední řady na předcházející *r*. V pol. se *ř* neudrželo a splynulo s fonémy *ż ś*, př. *morze (może), trzy (iży)*.

V slovenštině páry *t—t', d—d', n—n', l—l'* vznikly tehdy, když po *t d n l* následovala kterákoliv samohlásky přední řady, př. *tažko, neděľa, ťahať, nektorj, ľavica, ľan, ďakovať*. Od tohoto rozsahu měkkostní korelace se liší některá záp. slov. nářečí, která neznají ani měkkost v starých slabikách *dě tě ně d'i ti ni*.

4.8. Praslovanské *ʝ*

O psl. *ʝ* se soudí, že to byla původně bilabiální souhlásky zděděná z ide. Není však zřejmé, kdy přešla na části slovanského území v labiodentální *v*. V některých slovanských jazycích se udržela bilabiální výslovnost a k ní se vytvořil také měkký protějšek *ʝ'*, např. ve výchčes. nářečí, v lužsb. nebo v části karpat-ských ukr. dialektů. Na části slovanského území má retozubnou artikulaci před samohláskou, obouretnou před souhláskou a na konci slova, např. v ukr., bruš., jihorus. nářečích, slin. apod. (*voda — praŭda, kreŭ*). Na konci slova obvykle ztrácí znělost a přechází *> f* (stalo se fonémem), v jazycích s měkkostní korelací se vytvořil měkký protějšek *f'*. Pro srch. je příznačná změna staré skupiny *vz > u*, př. *udovica*.

4.9. Změna *g > h*

Změna *g > h* proběhla v ukr., bruš., jihorus. dialektech, češ., slov., hluž., sevzáp. části slin. dialektů a v části čakavských nářečí. Pro češtinu se uvádí, že se začala uskutečňovat nejdříve v XII. stol. a byla provedena v úplnosti v XIII. stol. V té době je již také vlastní východoslovanské oblasti, části slin. dialektů a ne-pochybně také slov. a hluž. Dá se tedy říci, že tato změna proběhla přibližně ve stejnou dobu na územích, která jsme uvedli výše. Pokud zde došlo k změně *g > h*, připojilo se *ch* jako člen korelace znělosti, jako jeho neznělý člen. Pokud tomu tak bylo, *ch* nezaniká (jak je tomu např. v některých jihoslov. dialektech), ale zesiluje artikulační sílu.